

ГУЛЯМОВА Гулнора

Ўзбекистон халқаро ислом академияси
доценти, иқтисод фанлари номзоди
ggulyamova@yandex.ru

КЛАСТЕРЛАР ЗИЁРАТ ТУРИЗМИ РИВОЖЛАНИШИ ОМИЛИ СИФАТИДА

КЛАСТЕР КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ ПАЛОМНИЧЕСКОГО ТУРИЗМА

CLUSTER AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF PILGRIMAGE TOURISM

Аннотация. Мақолада Ўзбекистонда зиёрат туризми ривожлантиришининг асосий йўналишлари кўриб чиқилган, унга таъсир этувчи омиллар ва имкониятлар кўрсатиб берилган. Турли муаллифлар томонидан диний туризм, зиёрат туризми, ислом туризми каби тушунчаларга берилган таърифлар таҳлил этилган. Шунингдек, зиёрат туризмни ривожлантиришида кластерларни шакллантириш бўйича муаммолар таҳлил этилган, туристик кластерлар моҳияти очиб берилган.

Калит сўзлар: зиёрат туризми кластери, диний туризм, зиёрат туризми, диний-экскурсия туризми, туризм инфратузилмаси, туризмни ривожлантириш концепцияси, ҳалол стандарт.

Аннотация. В статье рассмотрены основные направления развития паломнического туризма в Узбекистане, проанализированы факторы и возможности, влияющие на его развитие. Рассмотрены подходы различных авторов таким понятиям, как религиозный туризм, паломнический туризм и исламский туризм. Также анализированы проблемы формирования кластеров в развитии паломнического туризма, раскрывается сущность туристских кластеров.

Ключевые слова: кластер паломнического туризма, религиозный туризм, паломнический туризм, религиозно-экскурсионный туризм, туристическая инфраструктура, концепция развития туризма, халаль стандарт.

Annotation. The article considers the main directions of development of pilgrimage tourism in Uzbekistan, analyzes the factors and opportunities that affect its development. The approaches of various authors to such concepts as religious tourism,

pilgrimage tourism and Islamic tourism are considered. The problems of cluster formation in the development of pilgrimage tourism are also analyzed, the essence of tourist clusters is revealed.

Keywords: pilgrimage tourism cluster, religious tourism, pilgrim tourism, religious excursion tourism, tourist infrastructure, the concept of tourism development, halal standard.

КИРИШ

Туризм соҳаси жаҳон иқтисодиётининг муҳим соҳаси бўлиб, у бутун жаҳон ҳўжалиги ва алоҳида минтақа ҳамда мамлакатлар иқтисодиётига салмоқли таъсир кўрсатади. Баъзи мамлакатларда туризм соҳаси валюта тушумларининг асосий манбаси бўлиб, аҳолининг турмуш фаровонлигини таъминлаш учун хизмат қилади. COVID-19 пандемиясидан аввалги даврда Жаҳон туристик ташкилоти маълумотларига кўра, 2019 йилда туризм индустрияси ҳиссасига жаҳон ЯИМнинг 10,3%, жаҳон экспотининг 7%, хизматлар экспортининг 27,4%, капитал қўйилмаларининг 9%, истеъмол харажатларининг 11%, солиқ тушумларининг 5%дан зиёди тўғри келган, туризм сектори аҳоли бандлигини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга бўлиб, пандемиягача бўлган даврда иқтисодиётда банд бўлган ҳар 11 кишининг биттаси шу соҳада фаолият кўрсатган [14].

Шуни таъкидлаш зарурки, халқаро туризм COVID-19 пандемиясидан энг катта зарар кўрган соҳалардан биридир. 2020-йилда туризмнинг жаҳон ЯИМ даги улуши 50,4%, ёки 4,8 трлн. долларга қисқариб, 5,3%ни ташкил этди, таққослаш учун – жаҳон иқтисодиёти қисқариши 3,3%ни га тенг бўлди. Бу даврда соҳада банд бўлганларнинг 18,2 фоизи, ёки 62 млн. киши ишдан кетишга мажбур бўлди, WTTC маълумотларига кўра, 2020-йилда туристларнинг мамлакат ичида саёҳат учун харажатлари 45%га, хориж сафарларига сарфлаган харажатлари эса деярли 70%га камайди. 2021-2022-йиллар халқаро туризмда тикланиш даври бўлди, 2021-йилда туризм индустрияси маҳсулоти 2020-йилга нисбатан 21,7%га ортиб, 5,8 трлн. долларни ташкил этди, бу жаҳон ялпи маҳсулотининг 6,1%ни ташкил этди, таққослаш учун жаҳон ялпи маҳсулоти бу даврда 5,8%га ўсганлигини таъкидлаш зарур [8:5-7]. Бундай ўсиш суръатлари падемия

инқирозига қарамай туризмнинг жаҳон иқтисодиёти ва экспортида муҳим ўрин эгаллаб келаётганини ифодалайди.

Ўзбекистонда ҳам пандемиядан кейинги даврда туризмни тиклаш, соҳага инвестициялар жалб этиш, янги иш ўринлари яратиш, кадрлар салоҳиятини ошириш, пировардида, туризмни иқтисодиётнинг локомотив соҳаларидан бирига айлантириш масаласи бугунги куннинг энг долзарб вазифаларидан саналади. Мамлакатимиз халқаро ва ички туризмни ривожлантиришда мавжуд имкониятлардан кенг фойдаланиш асосида туристик кластерларни шакллантириш йўли билан соҳа рақобатбардошлигини ошириш долзарб вазифа ҳисобланади.

АСОСИЙ ҚИСМ

Ўзбекистон туризмнинг турли турларини ривожлантириш учун юқори салоҳиятга эга. Ўзбекистон Республикаси Туризм ва Маданиятни ривожлантириш вазирлиги маълумотларига кўра, 2016-2019-йилларда мамлакатимизда туризмни ривожлантириш кўрсаткичлари барқарор равишда ортиб борди. 2016-2019 йилларда мамлакатимизга келган сайёҳлар сони 3,2 бараварга ошди ва 6,7 миллион кишини ташкил этди. 2020-йилда вазиятни яхшилаш бўйича қўрилган молиявий, ташкилий ва иқтисодий чора-тадбирларга қарамай, мамлакатга 1,3 миллион турист ташриф буюрди, яъни, ташрифлар сони 5 баробар камайди. 2021-йил туризмнинг тикланиш даври бўлди, йил давомида Ўзбекистонга 1,9 миллион хорижий сайёҳ ташриф буюрди. Мамлакатга келган сайёҳлар сони ўтган йилга нисбатан 2,7 баробар ошиб, 5,8 миллион кишини ташкил этганига қарамай, 2022-йилда 2019-йилдаги кўрсаткичга эришилмади [7]. 2020 йилда ташқи чегараларнинг ёпилиши чет эллик сайёҳлар келишини бутунлай тўхтатиб қўйди. Бундан ташқари, мамлакат бўйлаб карантин чекловлари жорий этилиши ички туризмни ҳам деярли тўхтатди. Натижада, мамлакатимизда бевосита туризм хизматларининг экспортидан олинган даромадни 2019 йилга нисбатан 4 баробардан кўпроқ қисқаришига олиб келди.

Мамлакат ҳукуматининг туризмни тиклаш ва уни жонлантиришга қаратилган изчил саъй-ҳаракатлари қаторига зиёрат туризмни ривожлантиришга алоҳида урғу берилишини

киритишимиз мумкин. Шу билан бирга зиёрат туризми объектлари бўйича маълумотлар пакети шаклланмаганлиги, туристларнинг келаётган мамлакати, маданияти, урф-одатлари, диний қадриятлари кабиларини эътиборга олинган ҳолда тур пакетлар таснифланмаганлиги, туристларга ёрдамчи бўладиган объектлар хариталарини тайёрланмаганлиги, зиёрат туризми инфраструктурасининг етарли даражада шаклланмаганлигини ва зиёрат туризмни ташкил этишда инновацион омиллардан фойдаланиш механизми илмий асосланмаганлигини таъкидлаш зарур.

Зиёрат туризмни ривожлантириш учун зарур инфратузилма объектлари – меҳмонхоналар тизимини ривожлантириш, меҳмонхоналар, аэропорт ва вокзалларда меҳмонларни кутиш залларининг зиёрат туризми стандартларига жавоб бериши масалаларини ҳал этиш муҳимдир. 2018-2019 йилларда мамлакатимизда бу борада қатор ишлар амалга оширилди. Президент Шавкат Мирзиёевнинг 2018 йил 3 февралдаги «Ўзбекистон Республикаси туризм салоҳиятини ривожлантириш учун қулай шароитлар яратиш бўйича қўшимча ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида»ги фармонида мувофиқ, Индонезия, Малайзия, Сингапур, Туркия, Жанубий Корея, Япония ва Исроил давлатлари фуқаролари учун визасиз режим ва 39 мамлакатдан келадиغان сайёҳларга соддалаштирилган виза тартиби жорий қилинди. Бугунги кунда Ўзбекистонда 86 мамлакат фуқароларига кириш визаларининг соддалаштирилган тартиби жорий қилинган.

Ўзбекистонда зиёрат туризмни ривожлантириш имкониятлари юқорилиги мутахассислар томонидан таъкидланмоқда. Шу билан бирга туризм соҳасидаги мутахассислар томонидан диний туризм, зиёрат туризми тушунчалари, уларнинг таркиби бўйича яқдиллик мавжуд эмас. Кўпчилик мутахассисларнинг фикрига кўра, диний туризм бу – ўзи яшаш ҳудудидан ташқарида жойлашган муқаддас жойлар ва диний марказларга саёҳат қилувчи туристлар эҳтиёжини қондириш ва уларга хизмат кўрсатиш билан боғлиқ фаолият туридир [5:21]. Унинг таркибига зиёрат туризми, диний-экскурсия туризми ва диний илмий туризм киритилади. Зиёрат – кишиларнинг муқаддас жойларга ташриф буюриш ва у ерларда маълум амалларни амалга оширишдан

иборат, зиёрат туризми эса зиёрат қилиш учун саёҳат қилувчиларга хизмат кўрсатишга йўналтирилган фаолият туридир.

Туризм мутахассислари мусулмонларнинг диний талабларидан чиқмаган ҳолда ҳар қандай сабаб билан саёҳат қилишларини барча учун бирдай тушунарли бўлиши учун қандай номланиши устида фикрлар билдирганликларини таъкидлаш лозим. Зиёрат туризми, исломий туризм, диний туризм, шаръий туризм, ҳалол туризм каби таклиф этилган атамаларнинг муаммоли жиҳатлари бўлганлиги сабабли, баҳс ва мунозара, диний соҳа ва туризм мутахассисларининг фикрларидан келиб чиқиб Muslim-friendly travel (мусулмонлар учун қулай туризм) атамаси маъқул кўрилган [13].

Ислом туризм маркази ислом туризмга шундай таъриф берган: саёҳат давомида ислом қоидаларига амал қилинган ҳолда амалга оширилган ҳар қандай ҳодиса, учрашув, зиёрат ислом туризми деб аталади. Шунингдек, ушбу марказнинг таърифига кўра, ислом туризми йўналишлари сифатида қуйидагилар белгилаб берилган: турли йўналишларда саёҳат қилувчи мусулмонлар; мусулмон мамлакатларига саёҳат қилувчи мусулмонлар; ислом тамойилларига амал қилган ҳолда саёҳат қилиш; ислом меросини ўрганиш учун саёҳат қилувчи мусулмонлар; ислом меросини ўрганиш учун саёҳат қилувчи мусулмон бўлмаганлар [11:7].

Мамлакатимизда зиёрат туризмнинг санаб ўтилган барча йўналишларини ривожлантириш учун имконият мавжуд. Шу билан бирга зиёрат туризми кластерларини ташкил этиш мамлакатимизда туризм секторининг иқтисодий-ижтимоий ва инновацион салоҳиятини кенгайтириш, унинг рақобатбардошлигини ошириш, зиёрат туризми янада ривожланишини таъминлаш имкониятини беради.

Кластерга Майкл Портер томонидан корхоналар концентрациясининг географик жиҳатдан бирлашуви деб таъриф берилган [12]. С.Розенфильднинг фикрига кўра, кластерлар – бу компанияларнинг бирлашиши бўлиб, улар географик яқинлик ва фаолиятдаги ўзаро боғлиқлик туфайли юқори самарадорликка эришади [13:4]. М.Портернинг саноат тармоқлари кластерлари бўйича олиб борган тадқиқотларидан кейин, кластер иқтисодиётнинг турли тармоқларида, шунингдек, туризм соҳасида ҳам, хусусан, Бутунжаҳон туризм

ташкilotи (UNWTO) томонидан ўтказиладиган тадқиқотларнинг ҳам асосий элементи сифатида қарала бошлади. 2010 йилда туризм ва рекреация бўйича бўлиб ўтган конференцияда туристик кластер “географик жиҳатдан қўшни бўлиб, туристлар оқимини шакллантирувчи ва уларга хизмат кўрсатувчи, ҳудуднинг рекреация салоҳиятидан фойдаланувчи ҳамда ижтимоий ташкилотлар ва давлат бошқарув органлари билан ўзаро ҳамкорлик қилувчи компаниялар” сифатида талқин қилинди. Ф.А.Чотчаев фикрича, туристик кластерда туризмнинг турли компаниялари турагентликлар, туроператорлар, меҳмонхоналар кабилар бирлашади, пировард натижада улар кластер инфратузилмасини шакллантиради [6:177]. Н.А.Пелевина эса туристик кластерни йирик мустақил, тармоқлараро иқтисодий мажмуа сифатида туризм соҳасидаги турли хил корхона ва ташкилотларни нафақат вертикал жиҳатдан, балки горизонтал жиҳатдан ҳам қамраб олган деб ҳисоблайди [3:5].

А.Ю.Александрованинг фикрича, бугунги кунда кластерлар иқтисодиётнинг туристик сектор рақобатбардошлигини ошириш ва мижозларни жалб қилишнинг энг самарали усулларида бири сифатида туризм саноатини ривожлантиришда муҳим рол ўйнайди. У аҳоли саёҳат ва дам олиш соҳасида фаолият олиб боровчи фирма, ташкилот ва муассасалар тизимини иқтисодий ҳудудлар доирасида ривожланиб бораётган туристик кластерлар мажмуи сифатида қараш мумкин, деб ҳисоблайди [1:111].

Мамлакатимизда туризм соҳасини ривожлантириш, унинг алоҳида минтақалар иқтисодиёти рақобатбардошлигини ошириш, соҳага хорижий инвестицияларни жалб этишда кластерли ёндашувдан фойдаланиш масалалари бўйича бир қанча тадқиқотлар амалга оширилган. Жумладан, Олланазаров Б.Д.: “туристик кластерда йўлга қўйилган ўзаро ҳамкорлик сабабли янги маҳсулот ва хизматларни яратиш учун шароит, инновацион ва ишбилармонлик рақобатчилик муҳити юзага келади. Кўпгина туристик кластерлар ўзларига яқин, ҳамкор саноат тармоқлари корхоналари ва қўллаб-қувватловчи кластерлар билан, масалан, спорт ва туристик буюм-жиҳозлари, озиқ-овқат маҳсулотлари, ичимликлар, ОАВ соҳаси табиий ва маданий ёдгорликларни муҳофаза этиб

доимий равишда алоқаларни мустаҳкамлаб борадилар” деб ҳисоблайди [2].

Туристтик кластер ҳудудий жиҳатдан яқин жойлашган, фаолияти бевосита ёки билвосита туризм билан боғлиқ бўлган тадбиркорлик фаолияти субъектлари, давлат муассасалари, жамоатчилик ташкилотларининг йиғиндисидан иборат бўлиб, уларнинг ўзаро ҳамкорлиги ва таъсирининг асосий мақсади жойлашган ҳудуднинг инновация салоҳиятидан фойдаланган ва уни ривожлантирган ҳолда сифатли, рақобатбардош туристик маҳсулотни ишлаб чиқишдан иборатдир.

Илмий адабиётларда туристик кластернинг моҳияти бўйича қуйидаги фикрларни кўриш мумкин:

- туристик кластер туристик корхоналар, асосий ва қўшимча хизматларни кўрсатувчи субъектларнинг туристик маҳсулотни яратиш юзасидан ишлаб чиқариш, технологик ва ахборот алмашинуви бўйича ўзаро муносабатларда фаолият юритувчи тизимдир;

- туристик кластер туризм фаолияти билан шуғулланувчи компания ва муассасаларнинг географик ҳудудда тўпланишидир. Бу компания ва муассасалар таркибига таъминотчилар, хизмат кўрсатувчилар, давлат муассасалари, университетлар киради;

- туристик кластер бевосита туризм секторига қарашли муассасалардан ташқари қўшимча ёрдамчи муассасалар, транспорт инфратузилмаси, таълим ва касбий тайёрлаш тизимлари, консалтинг ва бошқа хизматларни кўрсатувчи тузилмаларни ўз ичига олувчи ҳудуддир.

Демак, туристик кластерларга аниқ ҳудудий чегарага эгалиги, рақобатбардош туристик маҳсулот ишлаб чиқишга ихтисослашганлиги, кластер катнашчилари ўртасида турли хил ўзаро таъсирнинг мавжудлиги, қўллаб-қувватловчи тармоқларнинг мавжудлиги каби хусусиятлар ҳосилдир. Шу билан бирга кластерларнинг тузилма сифатида инновационлик хусусиятлари ҳамда минтақанинг иқтисодий ривожланишини таъминлашдаги ролига алоҳида эътиборни қаратиш зарур.

Туристтик кластерларни ташкил этиш ва ривожлантиришдан асосий мақсад минтақанинг табиий, ижтимоий-иқтисодий ресурс ва инновация салоҳиятидан фойдаланган ҳолда сифатли, рақобатбардош туристик маҳсулотлар

ишлаб чиқишдан иборат. Минтақаларнинг туристик-рекреацион кластери унинг таркибига кирадиган хўжалик юритувчи субъектлар фаолияти самарадорлигини ошириш учун қулайлик туғдиради. Натижада улар учун ахборот алмашинуви ва янгиликларни жорий этиш, ҳамжихатликдаги ҳаракатларни мувофиқлаштириш ишларини енгиллаштириш, туристларга хизмат кўрсатувчи инфратузилма объектларидан биргаликда фойдаланиш имкониятлари кенгайди.

Мамлакатимизда зиёрат туризмига ихтисослашган кластерларни Самарқанд (Имом Бухорий мажмуаси), Бухоро (Етти пир зиёратгоҳлари) ва Тошкент (Ҳазрати Имом мажмуаси)да шакллантириш имкониятлари мавжуд. Бунда кластерларни шакллантиришнинг стратегик режасини тузиш, минтақани иқтисодий ва молиявий жиҳатдан бошқаришнинг самарали механизми ишлаб чиқиш, дам олувчиларнинг хавфсизлигини таъминлаш, инновацион ривожланиш тизимларини жорий этиш; кичик ва ўрта корхоналарни субсидиялаш; қулай тадбиркорлик муҳитини шакллантириш зарур. Юқоридаги механизмларнинг амалга оширилиши зиёрат туризми кластерининг истиқболли ривожланиши ва самарали фаолиятига туртки беради. Шунингдек, туризм кластерининг самарали ишлаши сифатли хизматларни тақдим этиш зарурлигини, хизматларнинг потенциал истеъмолчиларига етиб боришини таъминлайдиган ижобий ахборот муҳитини таъминлайди.

Бундан ташқари, дам олувчилар ва меҳмонларни қўшимча равишда жалб қилиш учун турли хил фестиваллар, форумлар, тадбирлар, конференцияларни мунтазам равишда ўтказиш ва ташкил этиш керак.

ХУЛОСА

Мамлакатимизда зиёрат туризмининг ривожлантириш бўйича салмоқли ишлар қилинди. Соҳада ҳал қилиниши зарур бўлган биринчи навбатдаги муаммолар ечилди. Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятида зиёрат туризми марказларидан бири сифатида эътироф этилиши умумий маънода мамлакатда сайёҳлик инфратузилмасини ривожлантириш ва туристлар оқимини сезиларли даражада

оширишга туртки беради. Зиёрат туризми учун диний қадамжоларнинг ўзи етарли эмас. Сайёҳларни жалб қилиш учун тарғибот ишлари яхши йўлга қўйилиши, қулай виза тартиби, аэропорт, меҳмонхоналарда ибодат амалларини бажариш учун шарт-шароит бўлиши керак.

Зиёрат туризмини ривожлантириш учун зарур инфратузилма объектлари – меҳмонхоналар тизимини ривожлантириш, меҳмонхоналар, аэропорт ва вокзалларда меҳмонларни кутиш залларининг зиёрат туризми стандартларига жавоб бериши масалаларини ҳал этиш зарур. Шу нуқтаи назардан, Ўзбекистонда зиёрат туризми кластерларини шакллантириш муҳим бўлиб, иқтисодий-ижтимоий ва инновацион салоҳиятини кенгайтириш, унинг рақобатбардошлигини ошириш, зиёрат туризми янада ривожланишини таъминлаш имкониятини беради.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Александрова А.Ю. Роль туриндустрии в развитии национальной экономики // Вестник НАН РК. – 2014. – № 4. – с. 111.
2. Олланазаров Б.Д. Кластер ёндашуви асосида туристик хизматлар соҳасида инвестицион фаолликни ошириш масалалари. // “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. № 1, январь-февраль, 2019 йил. www.iqtisodiyot.uz
3. Пелевина Н.А. Есть Чарын и Кольсай, а туристы скучают//Казахстанская правда, 2013. – 28.10. – № 292-293. – с.5.
4. Холхўжаев С. (2020). Зиёрат туризми, исломий туризм, диний туризм, шаърий туризм ва ҳалол туризм? Қай бир атама тўғри? <https://azon.uz/content/views/ziyorat-turizmi-islomiy-turizm-diniy-tur>.
5. Христов Т. Религиозный туризм. Учебное пособие. М.: Издательский центр «Академия», 2021. 288 с.
6. Чотчаева Ф.А. Кластеризация туризма как предпосылка роста инвестиционной привлекательности регион.//TERRA ECONOMICUS (Экономический вестник Ростовского государственного университета). Т. 7. – 2009, № 3.– С. 177.
7. Ўзбекистонда туризм: пандемиядан олдин ва кейин. Мурожаат санаси 7 февраль 2023 г., из UzAnalytics: <https://uzanalytics.com/iqtisodi%D0%B5t/8193/>
8. Economic Impact 2022: Global trends. World Travel&Tourism Council. P.36.
9. Ferreira J., & Estevas C. (2009). “Regional competitiveness of a tourism cluster: A conceptual model proposal.”, *Encontros científicos–Tourism & management studies*, p. 344.
10. Hassib R. &. (2020). Islamic Tourism and Sustainable Development: From Utopia to Reality. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*: Vol. 8, 13.
11. Kessler K. (2011). Conceptualizing Mosque Tourism: A central feature of Islamic and Religious. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*: Vol. 3: ., Iss. 2, Article 2.
12. Porter M.E. Clusters and the New Economics of Competition // *Harvard Business Review*. November-December. 1988. <https://hbr.org/1998/11/clusters-and-the-new-economics-of-competition>.
13. Rosenfeld S. Bringing Business Clusters into the Mainstream of Economic Development // *European Planning Studies*, Vol. 5, N ° 1, 1997, p. 13.
14. UNWTO Tourism Recovery Tracker. (2021). Мурожаат санаси 6 февраль 2022 й., UNWTO: <https://www.unwto.org/unwto-tourism-recovery-tracker>.